

כו

הלל המצרי והלל הגדול בליל הסדר

מבוא

- א. "ואומר הלל הגדול"
- ב. הלל הגדול בהקרבת הפסח
- ג. הלל במקדש: לויים או ישראלים?
- ד. הישראלים: הלל הגדול

מבוא

ישנן שתי קריאות של הלל: הראשונה – הלל המצרי. בהלל זה נאמרים מזמורים קיג–קיח מתהלים. הוא נאמר בראש חודש, בפסח, בשבועות, בסוכות ובחנוכה. הלל זה נקרא "הלל המצרי" בשל איזכור יציאת מצרים שבו.

הלל נוסף הוא הלל הגדול, הוא מזמור קלו: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו". הלל זה נאמר במקרה של בצורת גשמים קשה שפקדה את העם, והציבור התפלל ונענה (ירושלמי פסחים ה, ז; בבלי תענית יט ע"א; כו ע"א), וכן בליל הסדר (פסחים קיח ע"א). גם בתפילת שחרית בשבת בבוקר אנו אומרים מזמור זה. בליל הסדר אנו אומרים אותו לאחר ברכת המזון (= "ברך"), במסגרת ה"הלל", לאחר סיום אמירת ההלל הרגיל ולפני "נרצה". בליל הסדר בכל שנה אנו אומרים את שתי תפילות ההלל: הלל המצרי והלל הגדול. כך בברייתא בפסחים (קיח ע"א):

תנו רבנן: (כוס) רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר הלל הגדול, דברי ר' טרפון.

מה היחס בין הלל המצרי והלל הגדול?

א. "ואומר הלל הגדול"

על אמירת הלל הגדול בליל הסדר הובא בבבלי פסחים (שם):

מהיכן הלל הגדול?

ר' יהודה אומר: מ"הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו", עד "נהרות בבל" (תהלים קלו).

ר' יוחנן אומר מ"שיר המעלות הנה ברכו את ה'" עד "נהרות בבל" (תהלים קלד–קלו).

רב אחא בר יעקב אומר מ"כי יעקב בחר לו י-ה" עד "נהרות בבל" (תהלים קלה-קלו).

מלשונו של רב אחא עולה, שתחילת ההלל איננה מראש מזמור קלה, אלא מפסוק ד; אך ר' יעקב עמדין, בהגהותיו לפסחים קיז ע"א, מסביר, על פי התוס' שם, ד"ה שעומדים, שכוונת רב אחא בר יעקב היא לתחילת המזמור. דעת ר' יהודה מוזכרת בתוספתא תענית (ב, יב).

מנהגו הוא לומר את מזמור קלו, כדברי ר' יהודה וכפסק הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה ת, י: "ולומר עליו הלל הגדול, שהוא מ'הודו לה' כי טוב' עד 'על נהרות בבל'". כך גם נפסק בשו"ע, או"ח, תפא, א.

בהמשך הסוגיה בפסחים דנה הגמרא בשאלת מקומו של הלל המצרי, אחר שכבר יש בידינו הלל הגדול. הגמרא מביאה תשובות שונות בהרחבה רבה, ומציינת הדגשות שיש בהלל המצרי שחשוב לאומן בימים שבהם אומרים הלל. לחילופין אנו נשאל: אם כך, מה הצורך לתקן לומר בליל הסדר, בנוסף להלל המצרי, את הלל הגדול? מדוע נוסף הלל זה גם הוא לליל הסדר?

ב. הלל הגדול בהקרבת הפסח

המשנה בפסחים (ה, ז) מתארת את סדר הקרבת קרבן הפסח בבית המקדש. הקרבן נשחט בשלוש כתות, ובמקביל לשחיטתו קראו את ההלל:

קראו את ההלל. אם גמרו – שנו, ואם שנו – שילשו; אף על פי שלא שילשו מימיהם. ר' יהודה אומר: מימיהם של כת שלישית לא הגיעו ל"אהבתי כי ישמע ה'" (תהלים קטז), מפני שעמה מועטין.

ההלל המוזכר כאן הוא הלל המצרי, ולא הלל הגדול, שכן הפסוק "אהבתי כי ישמע ה'" לקוח מתוך מזמור בהלל המצרי.

בסוגיית הירושלמי פסחים (ה, ז) מובא דיון של האמוראים בסוגיית הלל הגדול, בעקבות דברי המשנה אודות אמירת הלל המצרי בעת הקרבת קרבן הפסח. הדברים שם מקבילים לירושלמי תענית (ג, יא), העוסק באמירת ההלל הגדול אחר שנענו וירדו גשמים. גם שם, כמו בליל הסדר, מתקן התקנה הוא ר' טרפון:

מעשה שגזרו תענית בלוד, וירדו להם גשמים קודם לחצות. אמר להם ר' טרפון: צאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב. ובאו בין הערביים, וקראו הלל הגדול.

בירושלמי פסחים ותענית מצינו שר' פרנך בשם ר' חנינה סובר שההלל הגדול כולל את מזמור קלו ("הודו לה' כי טוב"), כדעת ר' יהודה בבבלי פסחים. ר' יוחנן בירושלמי חולק עליו, אם כי דעתו שונה במעט מדבריו בבבלי פסחים שם:

אמר ר' יוחנן: ובלבד מ"שעומדים בבית ה'".

כוונתו, שיש לומר מ"הללויה הללו את שם ה', הללו עבדי ה' שעומדים בבית ה' בחצרות בית אלקינר" עד "נהרות בבל" (תהלים קלה-קלו), וכדברי רב אחא בר יעקב בבבלי. מדברי ר' יוחנן בבבלי עולה, שההלל מתחיל במזמור הקודם, "שיר המעלות הנה ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות" עד "על נהרות בבל" (תהלים קלד-קלו). הפסוקים המוזכרים בדברי ר' יוחנן בשני התלמודים דומים, אך המעיין בספר תהילים יראה שהם לקוחים מתוך שני מזמורים שונים. אמנם בקרבן העדה בירושלמי שם מפרש את דברי ר' יוחנן כדבריו בבבלי: "ובלבד שיתחיל מזמור העומדים בבית ה'".

הירושלמי שם מביא את דעות ר' פרנך בשם ר' חנינה ור' יוחנן, כדי לומר שר' בא, ר' סימון, ר' יהושע בן לוי ובר קפרא מזהים את ההלל המצרי כהלל הגדול, ולפיהם אומרים בהלל רק שלושה מזמורים (תהילים קיג-קטו). הירושלמי שם מתלבט בדבר עמדתו של בר אביה בנושא זה, בשל מעשה שהיה.

יתכן אולי שיש להבין מתוך הדברים, ובעיקר מדברי ר' פרנך ור' יוחנן, שאת מה שהם קוראים הלל הגדול, אמרו גם כן בעת הקרבת קרבן פסח. אם נכונים דברינו, אולי יש בידינו פתרון לשאלה שנחלקו בה הראשונים, ונתקשו בה האחרונים, מי קרא את ההלל בעת הקרבת קרבן פסח.

ג. הלל המצרי: לויים או ישראלים?

רש"י לפסחים סד ע"א, ד"ה קראו, כותב שכל הכתות קראו את ההלל. התוס' שם, ד"ה קראו, כותבים שהלויים קראו, ומציין לתוספתא פסחים (ד, ט), שם נאמר שישראל שוחטים את פסחיהם ולויים קוראים את ההלל: "הלויים עומדין על דוכנם וגומדין ההלל". מחלוקת זהה מצינו בסוכה (נד ע"א-ע"ב): רש"י שם, ד"ה ערב הפסח, כותב שהכתות היו קוראים הלל, והתוס' שם, ד"ה שייר ערב פסח, חולקים ואומרים שהלויים היו קוראים את ההלל. הרמב"ם בהלכות קרבן פסח א, יא, פוסק כדברי התוספתא וכשיטת התוס': "וכל זמן שהם שוחטין ומקריבין קוראים הלויים את ההלל". האור שמח שם הלכה יב דן בעניין, ומוכיח מהאמור בפסח יאשיהו שהלויים אמרו את ההלל: "והמשוררים בני אסף על מעמדם" (דברי הימים ב לה, טו).

על שיטת רש"י קשה מדבריו בגמרא ערכין י ע"א, ד"ה ולא היה מחלק, שכתב שהלויים משוררים בפה את ההלל באותם י"ב ימים והחלילים מחללים. כוונתו היא לגמרא שם האומרת: "בשנים-עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח: בשחיתת פסח

ראשון ובשחיטת פסח שני ויום טוב הראשון של פסח וכו'". כך משמע מרש"י שם, ד"ה בשחיטת פסח. סתירה דומה מצינו בדברי המאירי: בפסחים ובסוכה שם נקט כתוס', ואילו בחידושו לברכות מו ע"א נקט כרש"י.

האחרונים עסקו בהרחבה בהסברת מחלוקת רש"י ותוס', ובמיוחד בדברי רש"י אשר נסתרים מתוספתא מפורשת.¹ תורף תירוציהם הוא, שהלויים אומרים את ההלל כמו בכל קרבן במשך כל השנה, אלא שבליל פסח יש דין מיוחד נוסף, והוא שגם הישראלים יאמרו את ההלל, וכדברי הגמרא בפסחים (צה ע"ב): "אפשר ישראל שוחטין את פסחיהן ונוטלין את לולביהן ואין אומרים הלל?". הסבר נוסף הוא שהלויים היו אומרים והישראלים היו עונים. כך כותב התפארת ישראל בפירושו למשנה שם. רש"י לסוכה ולפסחים הדגיש את הצד של הישראלים, ואילו התוס' – את צידם של הלויים.

ד. הישראלים: הלל הגדול

אך על אף כל ההסברים הללו עדיין קשה: מדוע שגם ישראלים קוראים הלל במקדש, והלא זו עבודת לויים מובהקת (כמובא בערכין י ע"א)? ניתן להסביר שאין כוונת רש"י לומר שהישראלים היו אומרים הלל, אלא רש"י מדגיש שעם כל כת וכת שהיו מקריבים פסח, היו אומרים הלויים את ההלל, כשם שהיו תוקעים בחצוצרות בשעת אמירת ההלל – מעשה שבודאי נעשה על ידי הלויים.²

מאיך, יתכן לומר שהישראלים היו אומרים את ההלל הגדול, וזהו נושא הדיון בירושלמי פסחים (ה, ז), הנסוב סביב תיאור המשנה את הקרבת קרבן פסח. נציין שהירושלמי פסחים (י, ו), בדיונו על המשנה העוסקת בכוס הרביעית, איננו מתייחס לשאלה זו, בו בזמן שזהו עיקר הדיון בסוגיה המקבילה בבבלי פסחים (ק"ח ע"א). על פי דברינו נסביר גם את המחלוקת שבבבלי ובירושלמי בשאלת מזמורי ההלל הגדול. כאמור לעיל, בבבלי פסחים (ק"ח ע"א) מובאת דעת ר' יהודה, שיש לומר מ"הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" ועד "נהרות בבל" (תהלים קלו), וכך היא שיטת ר' פרנך בשם ר' חנינה בירושלמי פסחים (ה, ז). בבבלי דעת ר' יוחנן היא: מ"שיר המעלות הנה ברכו את ה' "עד "נהרות בבל" (תהלים קלד-קלו), ודעת רב אחא בר יעקב היא: מ"כי יעקב בחר

1. עיין: הרב יוסף ראזין, כללי התורה והמצוה, חלק א, עמ' קסא; הרב יצחק זאב סולובייצ'ק, חידושי הגר"ז, הלכות קרבן פסח, עמ' 102 (אם כי הוא נראה כסותר דבריו בהלכות חנוכה, עמ' 26); הרב מנחם מגדל כשר, תורה שלמה, סוף פרשת בא, ובדבריו בספר הזכרון לגר"ד סולובייצ'ק, עמ' תקנא-תקסה; הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, משנת יעב"ץ, אר"ח, סימן יט ו-כא; הרב מרדכי פרום, תורת הלוי, עמ' כז-קכז; הרב יוסף דב סולובייצ'ק, רשימת שיעורים לסוכה, עמ' רצא; הרב יהודה גרשוני, חוקת הפסח, רמב"ם הלכות קרבן פסח א, יא. בהסברת סוגיה זו עסק גם הרב ד"ר נריה גוטל, הצופה, גליון ערב פסח תשנ"ד.

2. דברים ברוח זו בהבנת רש"י כתב האדמ"ר מליובביץ', הגדה של פסח חב"ד, מילואי ההגדה, עמ' סג-סה.

לו י-ה" עד "נהרות בבל" (תהלים קלה-קלו). ר' יוחנן בירושלמי אומר כרב אחא בר יעקב בבבלי, או כשיטתו עצמו בבבלי (על פי הסבר קרבן העדה שם). מהי נקודת המחלוקת? ציר המחלוקת הוא היכן אומרים את ההלל. ברור לכל שהישראלים מקריבי קרבן הפסח הם שאומרים אותו, ולא הלויים. בדברי ר' יוחנן, כפי שהם מופיעים בירושלמי: "ובלבד משעומדים בבית ה'" – יש יותר מאשר ציון הפסוק שממנו מתחילים לומר הלל הגדול (כפי שמופיע בפסקי תוס' לתענית, אות נה). דברי ר' יוחנן באים להורות גם את ציון המקום שבו יש לומר את ההלל. בשני המזמורים המוזכרים בדברי ר' יוחנן – על פי הבבלי או על פי הירושלמי – יש התייחסות לעומדים בבית ה': "שיר המעלות הנה ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות" (לפי הבבלי); "הללויה הללו את שם ה', הללו עבדי ה' שעומדים בבית ה' בחצרות בית אלקינר" (לפי הירושלמי). כוונת ר' יוחנן היא, שכאשר נאמר הלל הגדול בבית המקדש, יש להקדים למזמור "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" – שהוא עיקר ההלל הגדול – את המזמור שלפניו. כך בהקרבת קרבן פסח, וכך כשנענו לאחר בצורת גשמים. קריאת הלל הגדול במקדש איננה חלק מעבודת הלויים, אלא היא דוקא "לכל עבדי ה'", כולל הישראלים.

זאת ועוד: קריאה זו היא של "העומדים בבית ה' בלילות". המציאות שקהל רב עומד בבית ה' בלילות – דהיינו: בבין הערבים – היא לאחר שהתפללו במקדש על עצירת גשמים ונענו, וכן בפסח בשעת הקרבת הקרבן. לדעת ר' יוחנן, היו מוסיפים מזמור זה במקדש, לא רק כמשאלת לב והבעת צפייה לעמוד שוב במקדש.³ נציין, שאמנם לא מצינו בסוגיית הגמרא בתענית, ברמב"ם בהלכות תענית א, טז, בטור ובשו"ע, אר"ח, סימן תקעה, ח, התייחסות מפורשת לאמירת הלל הגדול בתפילה של בית המקדש לאחר שנענו על הגשמים.

באופן כללי מצינו שגם העם היה קורא ואומר: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" באירועים מרכזיים, כמו בחנוכת הבית הראשון (דברי הימים ב ז, ג-ז) וביסוד הבית השני (עזרא ג, יא), ואולי הכוונה היא להלל הגדול.

יתכן לומר עוד, שגם במצרים היו הכל אומרים הלל הגדול. בירושלמי פסחים (ה, ה) הובא, שבשעת יציאת מצרים היו אומרים: "הללויה הללו עבדי ה'" – ולא עבדי פרעה. בפשטות הכוונה היא למזמור קיג בתהלים, הנאמר בהלל המצרי. אך אולי ניתן להבין: "הללויה... הללו עבדי ה'" (כלומר: הציטוט איננו מלא, אלא מקוצר, בהשמטת מילים) – ואז הכוונה היא למזמור קלה, הנאמר בהלל הגדול לשיטת ר' יוחנן ורב אחא בר יעקב.⁴

התקנה לומר גם כיום הלל הגדול בליל הסדר, לאחר כוס רביעית, אינה נזכרת במשנה ובתוספתא בפרק עשירי בפסחים. זו היא תקנתו של ר' טרפון, כמבואר בגמרא

3. כך הסביר זאת הרב ישראל אריאל, הגדת המקדש, עמ' 90.

4. עיין: שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, פסחים עמ' 561-562.

פסחים (ק"ה ע"א), כמו גם תקנתו לומר הלל הגדול לאחר שירדו גשמים בלוד, כמבואר בגמרא תענית (י"ט ע"א). סביר להניח שר' טרפון רצה להעתיק מנהג זה, שהיה קיים בבית המקדש, גם לגבולין. המחלוקת בין החכמים מהיכן יש לומר כיום בליל הסדר את ההלל הגדול. נובעת מהשאלה: האם יש לנהוג כיום בדיוק כפי מה שעשו בזמן שהמקדש היה קיים או לא.

הלכה למעשה נפסק כדעת ר' יהודה בבבלי וכו' פרנך בשם ר' חנינה בירושלמי, שיש להתחיל מ"הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו", מאחר שאין אנו עומדים בבית ה'. בליל הסדר כיום, באמירת ההגדה של הגלות, אנו כוללים ב"הלל" שבסימני הסדר את שני סוגי ההלל: הלל המצרי והלל הגדול; עד שיחזור הדבר לקיומו המקורי, במהרה בימינו, ונאמר פרק הלל נוסף בבית המקדש.